

39. Єфремов С. Серед сміливих людей. – К., 1911.
40. Єфремов С. Вне закона: К истории цензуры в России // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К., 1993.
41. Лотоцький А. Демократическая литература (100 лет развития новой украинской литературы) // Русская мысль, – 1907. – Кн. 12.
42. Русова С. Старое и молодое в современной малорусской литературе // Русская мысль. – 1903. – Кн. 12.
43. Русова С. К 25-летию украинского театра // Русская мысль. – 1906. – Кн. 12.
44. Русова С. Т.Г. Шевченко и новейшая украинская литература // Вестник Европы. – 1909. – Кн. 7.
45. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства // Нова громада. – 1906. – № 6.
46. Русова С. [Рецензія] // Рідний край. – 1906. – № 18. – 6 травня. Рец. на кн.: Драгоманов М.П. Політичні твори. Т. I–II.
47. Стебницький П. [Рецензія] // Наше минуле. – 1918. – № 2. Рец. на кн: Ю. Охримович. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.

Summary

The purpose of article is the analysis of the publications (1895-1914) of the leaders and activists of Ukrainian Democratic-Radical Party, which concerned questions of a nation, national consciousness, Ukrainian national idea, periods and essence of process of national revival, roles of intelligentsia and its mutual relation with the people. The analysis will be carried out in a context of the modern concepts of formation of nations.

В.О. Каюн

КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕРОБСТВА В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ СТОЛИПІНСЬКИХ РЕФОРМ

Проблема соціально-економічних наслідків століпінської аграрної реформи належить до числа тих, які з різних причин ось вже близько сотні років залишаються надзвичайно дискусійними. Основною причиною такої ситуації була і є, на думку автора цих рядків, боротьба різних, у ряді випадків цілком протилежних, ідейно-політичних угруповань, які пропонували раніше і пропонують суспільству в наш час свій, відмінний від інших, шлях подальшого розвитку країни. Відомо, що сучасники Петра Столипіна, які представляли інтереси лівого електорату, критикували його насамперед за руйнацію такого пережитку феодального минулого, як сільська община, характерною рисою якої було колективне землеволодіння. Саме на цих позиціях стояла, скажімо, партія соціалістів-революціонерів [1, с. 276]. Соціал-демократи, зокрема та їх частина, яку очолював Володимир Ульянов (Ленін), піддавали критиці намагання тогочасної влади зберегти у недоторканності поміщицьке землеволодіння [2, с. 390]. Що ж стосується сучасних дослідників, то розходження в оцінках результатів століпінських реформ концентрується переважно навколо їх позитивних або, навпаки, негативних для основної маси селянства, наслідків. Так, наприклад, автор фундаментальної праці про століпінську реформу С.М. Дубровський дійшов висновку, що у 1906–1916 рр. мав місце «повільний і болісний для мас шлях розвитку капіталізму і в сільському господарстві, і в промисловості» [3, с. 503]. У 60-ті рр. минулого століття, коли була опублікована згадана праця С.М. Дубровського, проти такої обережної оцінки наслідків століпінських реформ, яка до того ж супроводжувалась традиційною для радянської історіографії критикою аграрно-селянської політики уряду [4; 5], ніхто особливо не виступав. Пристрасті спалахнули на рубежі 80–90-х рр., коли на руїнах колишнього Радянського Союзу виникли нові держави, що задекларували цінності ринкової економіки із неминучою для неї приватизацією засобів виробництва, включаючи і сільськогосподарські угіддя. Відтепер абсолютна більшість авторів на всі лади почала вихвалити наслідки цієї реформи, що знайшло своє відображення не лише в дисертаційних дослідженнях [6, с. 15; 7, с. 13; 8, с. 16], а, певним чином, і в узагальнюючих історичних працях, посібниках та підручниках [9, с. 207; 10, с. 258; 11, с. 97–98], хоч обережні, а то й негативні, оцінки століпінщини мають місце і тепер [12, с. 185]. Майже всі автори, які стоять на діаметрально протилежних позиціях в оцінці аграрної реформи, наводять низку досить переконливих аргументів. Тож сподіватися на певний консенсус у цьому питанні досить важко. Єдиним виходом із ситуації є, на думку автора цих рядків, дослідження реформи на регіональному рівні. В одній із своїх останніх публікацій відомий київський історик О.П. Рєсент висловив щодо цього досить слушне концептуальне зауваження: «Аналізуючи процес в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст., слід брати до уваги, що вони (реформи – Авт.) мали свої особливості у різних регіонах країни. Отже, і висновки по кожному аспекту реформ слід робити на підставі детального вивчення ситуації у кожному з них» [13, с. 15]. Саме з'ясування наслідків реформи на регіональному рівні і є метою даної статті. Лівобережна Україна, до складу якої входили на початку XX ст. Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії, є з нашої точки зору досить цікавим регіоном, одним із характерних рис якого

була незначна (порівняно з Правобережжям і Південною Україною) питома вага поміщицького землеволодіння. За кількістю дрібного індивідуального землеволодіння непривілейованих станів цей регіон посідав чільне місце у країні, а Полтавська губернія – перше місце серед усіх губерній тогочасної імперії [14, с. 286].

Беручи до уваги мету аграрної реформи, яка полягала у створенні на селі опори самодержавства в особі прошарку міцних господарств, варто звернути першочергову увагу на культуру землеробства як основу селянського добробуту. Саме землеробство, про що свідчать тогочасні земські дослідження, давало близько 70% прибутку дрібних домогосподарів середнього достатку [15, с. 56]. Основою землеробства є, як відомо, придатні для цього угіддя. Офіційна статистика 1905 р. зафіксувала в губерніях Лівобережної України таку структуру земельних наділів непривілейованих станів: бідняцькі господарства (до 6 дес.), яких було 62,46 %, мали 3 107 188 десятин землі (41,81%); середняцькі (23,68%) – 2 232 515; заможні (13,86%) – 2 092 319 десятин. Середній наділ на двір у середовищі бідняцьких господарств коливався від 3,2 десятин у Полтавській губернії до 4,4 у Харківській і Чернігівській губерніях. Землеволодіння середняцьких господарств було таким: 8,4 десятин – у Харківській та Чернігівській губерніях і 7,2 десятини на двір – у Полтавській. Заможні господарства мали у своєму розпорядженні у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях відповідно: 11,3; 13,1; 13,4 десятини на двір [16, с. 57]. З таким розподілом сільськогосподарських угідь зустріли епоху столипінських реформ мешканці колишньої Гетьманщини.

Чого в той час хотіли селяни, про що вони мріяли і на що сподівалися? Звернемось до першоджерел. Перед нами клопотання мешканців с. Бербениці Лохвицького повіту Полтавської губернії, яке вони сформулювали на сході 12 червня 1905 р. з надією передати через своїх уповноважених особисто царю. «Перша і найтяжча наша потреба – земля, без якої нам неможливо жити і годувати свої родини. Надільної землі не вистачає, а орендувати ніде. Поміщицька земля подорожчала настільки, що вигоди її обробляти зовсім немає... Скрута з усіх сторін. Корову доїмо, на корові і оремо землю. Голодна худоба рветься на панські угіддя, а за кожну потрапу ми платимо великі штрафи. Поміщицьку землю ми купити не можемо, бо Селянський банк дає позички тим, у кого є більше майна. Від нашого безземелля ми і платежі вносимо невчасно: податки і платежі зросли, а врожаю збирати немає з чого... Далі жити без землі ми не можемо» [17, с. 65].

Як відомо, культура землеробства знаходиться у прямій залежності не лише від предмета праці, але й від її знарядь. Останнє ж є результатом загального культурного рівня безпосередніх товаровиробників і тих економічних і політичних умов, у яких здійснюється їх господарська діяльність. Основною тягловою силою у селянина на той час був кінь. Близько чверті домогосподарів використовували у цій якості волів, рідше – корів. Порівняємо динаміку поголів'я коней і великої рогатої худоби за десятиріччя Столипінської реформи з таким же відрізком часу за попередній період. Якщо протягом 1897–1906 рр. на Полтавщині середня кількість коней становила 386 тис. голів, то у 1907–1916 рр. – на 100 тис. більше (497 тис. голів). Подібна тенденція була характерна і для інших губерній. На Харківщині, скажімо, середня чисельність поголів'я коней становила в дореформений період 389 тис., а в наступне десятиріччя – 497 тис.; у Чернігівській губернії відповідно: 579 тис. і 608 тис. Загалом по Лівобережжю чисельність коней зросла з 451 тис. до 534 тис., або на 118,4% [18, с. 195–196].

Воли найбільше поширення мали у Полтавській і Харківській губерніях, де їх було у 1916 р. 344 392 голови, з яких 262 097 (76,1%) були у розпорядженні селянських, а інші 23,9% – поміщицьких господарств. У Чернігівській губернії нараховувалось значно менше цих тварин – лише 40 519 голів. Що ж до використання корів для обробітки ґрунту, то з усієї їх кількості у Полтавській губернії (305 тис.) у якості робочої сили використовувалось 60 тис., або 19% їх загального числа. Згідно з обстеженням тваринництва у Куп'янському повіті Харківської губернії в окремих населених пунктах близько половини корів селяни використовували як тяглову силу [19, с. 8].

Питома вага селянських господарств Полтавщини, що мали робочу худобу, у 1910 р. була такою: 44,2% – одну голову; 30,1% – дві голови; 12% – три голови; 10,7% мали 4 голови і більше. У цілому господарів, що мали робочу худобу, було 63,4% [20, с. 120].

Характеризуючи традиційні для селянства Лівобережної України знаряддя праці, слід зазначити, що як до 1861 р., так і після скасування кріпосного права знаряддями по обробітку ґрунту були дерев'яні плуги із залізними лемешами і різак, рала, дерев'яні борони, а іноді навіть сохи. З розвитком товарно-грошових відносин дерев'яні плуги почали все більше замінювати на металеві. Якщо, наприклад, у Полтавській губернії у 80-х рр. XIX ст. майже не було залізних плугів, то у 1900 р. вони становили вже 70%, а в 1910 р. – 96% усієї кількості плугів. Загалом у трьох губерніях Лівобережної України питома вага дерев'яних плугів у 1917 р. становила 13% [21, с. 127]. Оптимальним для обробітку ґрунту вважалась наявність пари коней або пари волів. Якщо ж селянин не мав робочої худоби, або в його розпорядженні було її недостатньо, то практикувалась так звана супряга. Це поняття означало об'єднання кількох господарств з метою спільного обробітку ґрунту. У Полтавській губернії 1910 р. 35% дворів користувались при оранці своєю худобою, а 36% вдавались до супряги [22, с. 132].

Інтенсивний розвиток дрібних кредитних товариств на початку XX ст., а також доступність для значної маси селянства банківських кредитів сприяли широкому залученню фінансового капіталу для вирішення невідкладних проблем сільськогосподарського виробництва. Це позитивно вплинуло на вдосконалення його матеріальної бази, витіснення із щоденного використання архаїчних знарядь праці. Ось кілька прикладів: протягом 1899–1900 рр. на Полтавщині продавалось у середньому 6546 плугів, 142 сівалки, 160 віялок, 100 саморізків, 58 жаток. Загалом 7006 одиниць нових, більш досконалих знарядь праці [23, с. 47].

Через сім років від початку столипінських реформ сільськогосподарські товаровиробники Полтавщини купували щорічно в середньому (1913–1914 рр.) по 3362 плуги, що було удвічі менше, ніж за вищезгаданий період. Проте з'явилися такі машини і механізми, які раніше були рідкістю або взагалі не зустрічалися, а саме: екстирпатори і культиватори (750 одиниць); кінні граблі (44); куколевідбірники (129); віялки і сортувальники (427); соломорізки і коренерізки (450). Якщо півтора десятиліття тому на території губернії було продано дещо більше 150 сівалок, то у 1913–1914 рр. – на 235% більше (376 одиниць) [24, с. 219]. Сільськогосподарський перепис 1917 р. зафіксував помітне зростання нових, більш досконалих знарядь праці у селянських господарствах Полтавщини: сівалок – 22372; жаток – 30109; молотарок – 8945; віялок – 54868; косарок – 6026 [25, с. 118–119]. Зауважимо, що основне збільшення кількості нових машин і механізмів відбулося саме в останні роки столипінських реформ, адже перепис сільськогосподарських знарядь праці 1910 р. зафіксував на Полтавщині лише 1084 одиниць жаток, що становило 2,7% від показника 1917 р. [26, с. XX].

Розвиткові культури землеробства сприяло відкриття у 1906–1916 рр. нових дослідних полів і показових ділянок, де оприлюднювались більш ефективні прийоми обробітку ґрунту. У 1914 р., наприклад, у Полтавській губернії існувало 575 показових полів, середня площа яких становила 5,4 десятини землі [24, с. 219]. Велику роботу по пропаганді технології вирощування нових сортів тих чи інших зернових культур проводило засноване у передмісті Полтави ще у 1884 р. губернським земством дослідне поле, перетворене у 1910 р. на дослідну станцію, яка функціонує у системі науково-виробничого об'єднання «Еліта» і на сьогодні. Свої досліді тут ставили такі фахівці своєї справи як В.В. Докучаєв та М.І. Вавилов. Певне уявлення про розміри і технічний рівень розвитку землеробства у селянських господарствах Лівобережної України дає таб. 1. Порівнюючи Полтавську і Чернігівську губернії з аналогічними показниками по інших регіонах України, можна зробити висновок, що культура землеробства на Лівобережжі була дещо нижчою ніж у степовій зоні півдня України і вищою, ніж на Правобережжі. Так, на 100 осіб мешканців села на Лівобережжі припадало 83 дес., тоді як у Катеринославській губернії – 91 дес., а на Правобережжі – 63 дес. ріллі. Якщо за таким показником, як забезпечення робочою худобою, різниці між регіонами майже не було (відповідно: 20, 22 і 21 голова на кожну сотню селян), то відносно знарядь праці різниця була більш помітною. Скажімо, плугів на Лівобережжі було 9,5 штук на 100 осіб, тоді як на Півдні – 11, а на Правобережжі – 8,5. Разючою була відмінність між регіонами щодо наявності в селян вдосконалених знарядь праці. Якщо на Лівобережжі їх нараховувалось 6, то на Півдні – 12, а на Правобережжі всього 1,6 штук на кожні 100 осіб. Досить важливим з точки зору з'ясування значення селянських і поміщицьких господарств у сільськогосподарському виробництві є показники двох останніх граф наведеної таблиці. Питома вага дрібних селянських господарств у посівах становила від 82,5% на Правобережжі до 86% у Катеринославській губернії. Таким чином, аналізуючи культуру землеробства у селянських господарствах, можна одержати досить повне уявлення про його рівень загалом, включаючи і великі поміщицькі економії, хоч окремі з них мали показники, які значно перевищували аналогічні дані по селянських господарствах.

У селянських господарствах Лівобережної України в роки столипінських реформ продовжувала панувати парова система землеробства з трирівною сівозміною. Пар або толока при тогочасному рівні розвитку агрокультури були необхідні умовою підтримки певного рівня родючості ґрунту. Крім того, селяни не відмовлялися від толоки через те, що в ряді випадків це була єдина можливість випасу худоби, адже бідне пасовище все ж краще, ніж його відсутність.

Що ж до використання добрив, то селянські поля їх майже не мали, бо одержаних органічних речовин від одного коня, пари волів чи корови було недостатньо навіть для 2–3 дес., не кажучи вже про більші площі. Характеризуючи селянські землі центральної України, земські агрономи у 1910 р. констатували таке: «Скрізь звичайне трипілля, скрізь зернові хліби, поля страшенно засмічені бур'янами і виснажені до краю; посіви на селянських полях кормових трав можна зустріти як виняток; повсюди спостерігається дуже велика потреба у кредитах і дуже низький рівень сільськогосподарських знань» [27, с. 25]. Інтегральним показником культури землеробства є, як відомо, врожайність тих культур, вирощуванням яких займається сільськогосподарський товаровиробник (див. таб. 2). Для відповідного аналізу звернемось до статистичних даних, що характеризують врожайність типових для Лівобережжя сільськогосподарських культур: жита і озимої пшениці. Порівнюючи середні показники врожайності за 10 років столипінських реформ з аналогічними даними 1897–1906 рр., констатуємо факт зростання врожайності жита з 51,1 пуда до 58,8, що становить 113,8%. Зростання урожайності пшениці за цей же час становило 105,6% (71,4 пуда за 1897–1906 рр. і 75,4 пуда за 1907–1916 рр.).

Порівнюючи відповідні показники губерній Лівобережжя і всієї Наддніпрянської України, бачимо відсутність між ними суттєвої різниці у статистиці урожайності жита (51,1 пуда і 51,5 пуда у 1897–1906 рр. і 58,8 пуда та 58,9 пуда у 1907–1916 рр.). Помітна різниця спостерігається при порівнянні урожайності озимої пшениці: 71,4 пуда на Лівобережжі проти 67,4 пуда по Україні у 1897–1906 рр. Пропорція урожайності практично не змінилася і в роки століпінської реформи: 75,4 пуда на Лівобережжі і 70,1 пуда по Україні. Причина – традиційно низькі врожаї у трьох степових губерніях України: 49,6 пуда у середньому за 1897–1906 рр. і 58 пудів за 1907–1916 рр. [18, с. 171]. Саме ця обставина і вплинула на середні загальноукраїнські показники врожайності озимої пшениці.

Наведені нами показники урожайності стосуються усіх сільськогосподарських товаровиробників. Враховуючи те, що саме селянське господарство становило основу землеробства, є підстави характеризувати їх як типові для всієї маси дрібних товаровиробників. Що стосується поміщицьких господарств, то через низку причин, серед яких не останню роль відігравала краща якість ґрунту та наявність більш досконалих знарядь праці, тут збирали значно вищі врожаї. Зокрема, земськими статистиками було встановлено, що на Полтавщині урожай жита, пшениці, вівса, гречки, ячменю і проса становив у селянських господарствах у середньому за 1906–1910 рр. 51 пуд з десятини, тоді як у поміщицьких економіях на 149% більше – 76 пудів; практично нічого не змінилося в цьому плані і наступного п'ятиріччя (1911–1915 рр.): 59 пудів у селянських і 87 пудів у поміщицьких господарствах (147,4%). На завершення нашого аналізу культури землеробства в губерніях Лівобережної України зауважимо, що при усіх позитивних явищах, пов'язаних із розширенням використання нових, більш досконалих знарядь праці, збільшенні урожайності сільськогосподарських культур, економічне становище основної маси населення було далеким від того, яким його змальовують деякі сучасні апологети Петра Столипіна. Науковий співробітник такої установи як Інститут історії НАНУ О. Машкін нещодавно із захопленням писав про те, «як щедро годувалися, вишукано вбиралися і працювали за умов «ненависного царату» [28, с. 8] трудящі України на початку ХХ ст. Однак, факти – річ уперта. Вище ми вже наводили свідчення самих селян про своє життя. Не зупиняючись на питанні, що потребує окремої розмови, зауважимо, що тільки на Полтавщині офіційна статистика у 1915 р. зафіксувала 12618 господарств (понад 70 тис. осіб обох статей), головним джерелом існування яких було жебрацтво [29, с. 1]. Елементарна логіка підказує, що саме неможливість забезпечити життєво необхідні потреби своєї родини у відповідних засобах існування стала для мільйонів селян і робітників вирішальним фактором їх активної участі у відомих соціальних потрясіннях 1905–1907 та 1917–1920 рр. Заперечувати це – означає не що інше, як затушовування тієї прірви, яка розділяла привілейовані та непривілейовані стани протягом усього періоду перебування України у складі Російської імперії.

Джерела та ітература

1. Свиридович А.И. Партия социалистов-революционеров и её предшественники. 1886–1916. – Пг., 1918.
2. Ленін В.І. Деякі підсумки «землевпорядження» // Повне зібр. тв. – Т. 22.
3. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963.
4. Шиян К.К. Столыпинская аграрная реформа в Харьковской губернии: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харьков, 1946.
5. Проскура Н.Л. Соціально-економічні наслідки століпінської аграрної реформи в Харківській губернії // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1972. – Вип. 13.
6. Майстренко В.С. Століпінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 1997.
7. Приймак О.М. Століпінська аграрна реформа на Півдні України. (1906–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002.
8. Овдін О.В. Століпінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005.
9. Історія України: Посібник / За ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчіска. – К., 2002.
10. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України: Підручник. – К., 2004.
11. Панченко П.П., Славов В.П., Марчук В.А. Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I–IV рівнів акредитації. – К., 1996.
12. Сарбей В.Г. Історія України (XIX – початок ХХ ст.): [Пробний підручник для 9 класу середньої школи]. – К., 1994.
13. Ресніт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – поч. ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2.
14. Систематический свод постановлений Полтавского губернского земства. – Полтава, 1885. – Вип. 1
15. Матисен А. Опыт учета крестьянского хозяйства в связи с его улучшением. – Изд-е журнала «Хуторянин». – Полтава, 1914.
16. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі епохи монополістичного капіталізму (60–90-ті рр. XIX ст.). – К., 1970.
17. Революционные события 1905–1907 гг. на Полтавщине: Документы и материалы. / Составители: Ф.Н. Бойко и А.Н. Момот. – Харьков, 1957.

18. Сельское хозяйство Украины. Издательский отдел Н.К.З. – Харьков, 1923.
19. Копорский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. – К., 1919.
20. Статистичний довідник по Полтавській губернії на 1918–1919 рр. – Полтава, 1919.
21. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям. – М., 1921.
22. Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Свод по губернии. – Полтава, 1914.
23. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – Полтава, 1902.
24. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава, 1913.
25. Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р. – Харків, 1931.
26. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году. Изд-е ЦСК МВД. – СПб., 1913.
27. Артамонов К.А. Сельскохозяйственные рабочие Юга России // Газета. – 1910. – № 42.
28. Машкін О. «Буде хліб – буде й пісня!» // Історія України. – 2006. – № 37.
29. Статистический ежегодник на 1915 год. – Полтава, 1919.

Таблица 1.

**Технічний рівень розвитку землеробства
у селянських господарствах деяких губерній України у 1917 р.**

№ з/п	Губернії	На 100 осіб обох статей							Питома вага селянських господарств	
		Десятин			Голів худоби			вдоскона- лених знарядь (штук)	у посівах	у вдосконале- них знаряддях
		зручні землі	ріллі	посіву	робочої	продук- тивної	плугів (шт.)			
1.	Волинська	94	65	50	26	31	10	1,9	96	88
2.	Київська	69	61	46	17	21	7,1	1,4	69	69
	У середньому	81,5	63	48	21,5	26	8,55	1,65	82,5	78,5
3.	Полтавська	97	76	75	19	23	9,6	5	82,6	85,1
4.	Чернігівська	94	90	70	22	20	9,5	7	86,1	90,6
	У середньому	95,5	83	72,5	20,5	21,5	9,55	6	84,35	87,85
5.	Катеринославська	92	91	95	22	20	11	12	86	92

Таблиця складена на основі даних: Селунская Н.Б. Крестьянское хозяйство Европейской России накануне Октября // История СССР. – 1987. – №5. – С. 119–122.

Таблица 2.

Урожайність жита і пшениці в роки століпінських реформ

Роки	Жито				Пшениця			
	Губернії			По Україні	Губернії			По Україні
	Полтавська	Харківська	Чернігівська		Полтавська	Харківська	Чернігівська	
1907	56	50	23	38	50	56	60	46
1908	26	32	27	35	28	53	49	45
1909	75	73	44	61	74	84	76	69
1910	68	62	44	66	73	82	71	77
1911	70	60	48	55	63	59	84	63
1912	78	74	46	63	77	80	79	71
1913	86	75	47	69	99	92	85	85
1914	81	74	50	64	92	93	89	76
1915	75	75	48	66	95	104	85	93
1916	72	80	47	72	84	84	63	76
У середньому за 10 років	68,7	65,5	42,4	58,9	73,5	78,7	74,1	70,1
	58,9				75,4			
У середньому за 1897– 1906 рр.	63,5	49,6	40,4	51,5	73,4	65,5	75,3	67,4
По трьох губерніях	51,2				71,4			

Таблиця складена на основі даних: Сельское хозяйство Украины. Издательский отдел Н.К.З. – Харьков, 1923. – С. 169–171.